

२३

॥शिवसङ्कल्पसूक्तं प्रजापतिसूक्तं च॥

प्रस्तावना

वेदो ज्ञानस्य महापर्वतः। वेदो ज्ञानसागरोऽपि। यथा महतः पर्वतात् नैकाः नद्यः प्रभवन्ति। सरलैः वक्रैश्च अध्वभिः जनकल्याणाय प्रवहन्ति। अन्ते च समुद्रेण मिलन्ति। तथा वेदरूपात् ज्ञानस्य महापर्वतात् नैकानि स्रोतांसि प्रवहन्ति जनकल्याणाय। भारतस्य सर्वाणि ज्ञानस्य स्रोतांसि वेदादेव प्रभवन्ति इति को न खलु जानाति। यथा पर्वताद् आगतं जलं वर्तते, अन्यत्र भूमौ वृष्ट्या पतितं जलमपि मिलितं भवति, स्रोतश्च महद् भवति। तद्वत् वेदात् आगतेषु ज्ञानस्रोतस्सु नैके प्रवाहाः मिलिताः सन्ति। अत एव वेदाद् अपि महान् विस्तरः परिलक्ष्यते वाङ्मयस्य। यदि क्वापि शाखासु परस्परविरोधो भवति तर्हि वेदेन समर्थितं मतमेव प्रामाणिकम् गण्यते। अतः वेदज्ञानं नितराम् आवश्यकम्। अत एव अयं सूक्ताध्ययनं प्रपञ्चः।

अस्मिन् पाठे शिवसंकल्पसूक्तं प्रजापतिसूक्तं च पाठ्यत्वेन विद्यते। पूर्वार्धे **शिवसंकल्पसूक्तं** विद्यते, उत्तरार्धे च **प्रजापतिसूकम्** उपन्यस्तमस्ति।

'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्'। मनसा एव अप्रमेयस्य किञ्च ध्रुवस्य च वस्तुनः दर्शनं कर्तुं शक्यते। मनसि शुद्धे सति सर्वं प्रकाशितं भवति। तस्मात् मनसः शुद्धीकरणाय अस्मिन् सूक्ते बहुवारम् उच्यते- 'तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु' इति। शुक्लयजुर्वेदे चतुर्त्रिंशत्तमे अध्याये इदं शिवसङ्कल्पसूक्तं प्राप्यते। अत्र ऋषिः आदित्ययाज्ञवल्क्यः, त्रिष्टुप् छन्दः, मनश्च देवता। अत्र ऋषिः स्वमनः कल्याणकारिणा सङ्कल्पेन सह संयोगाय कथयति। मनोविज्ञाने मनः एकम् आवश्यकतत्त्वरूपाय कल्प्यते। मनसा एव सर्वाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि स्वविषयस्य ग्रहणे समर्थानि भवन्ति। तस्मात् भारतीयदर्शनेषु मनः उभयेन्द्रियमिति कथ्यते। एवम् अस्मिन् पाठे वयं षट् मन्त्रान् पठिष्यामः। एतान् मन्त्रान् आधारीकृत्य महीधरनामकः भाष्यकारः भाष्यं रचितवान्। तत् महीधरभाष्यमित्युच्यते। तदपि सरलीकृत्य दीयते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- सूक्तस्थानां मन्त्राणां संहितापाठं ज्ञास्यति।

- सूक्ते विद्यमानानां मन्त्राणां पदपाठं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्थानां मन्त्राणाम् अन्वयं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- सूक्तस्थानां मन्त्राणां व्याख्यानं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- सूक्ते विद्यमानानां मन्त्राणां सरलार्थं ज्ञास्यति।
- मन्त्रे स्थितं व्याकरणं ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- सूक्ततात्पर्यं सूक्ततत्त्वं च अवगच्छेत्।
- सूक्तार्थं ज्ञात्वा सूक्तमहिमानम् ज्ञास्यति।
- वैदिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वैदिकलौककयोः भेदं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- केषाञ्चित् वैदिकरूपाणि ज्ञास्यति।

॥शिवसङ्कल्पसूक्तम्॥

२३.१) अधुना मूलपाठं पठाम (शिवसङ्कल्पसूक्तम्)

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवैति।।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसंङ्कल्पमस्तु॥१॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो
यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः।
यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंङ्कल्पमस्तु॥२॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च

यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।

यस्मान्नऽऋते किञ्चन कर्म क्रियते

तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥३॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-

त्परिगृहीतममृतेन सर्वम्।

येन यज्ञस्तायते सप्तहोता

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥४॥

यस्मिन्नृचः सामयजूंषि यस्मिन्

प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः।

यस्मिँश्चित्तठं सर्वमोतं प्रजानां

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥५॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-

न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिनऽइव।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥६॥

२३.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं

तदु सुप्तस्य तथैवैति।।

दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं

तन्मे मनः शिवसंङ्कल्पमस्तु॥१॥

पदपाठः- यत्। जाग्रतः। दूरम्। उदैतीत्युत्-ऐति। दैवम्। तत्। ॐ इत्युँ। सुप्तस्य। तथा। एव। एति॥ दूरङ्गममिति दूरम्-गमम्। ज्योतिषाम्। ज्योतिः। एकम्। तत्। मे। मनः। शिवसंङ्कल्पमिति शिव-संङ्कल्पम्। अस्तु॥१॥

अन्वयः- जाग्रतः यत् दैवं (मनः) दूरम् उत् एति, सुप्तस्य तत् उ तथा एव एति। दूरङ्गमं ज्योतिषाम् एकःज्योतिः मे तत् मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।

व्याख्या- ऋषिर्वदति। तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत् तादृशं भवति। मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित् पापमित्यर्थः। तत्किम्। यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यदैवमात्मग्राहकमित्यर्थः। मनसैव द्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् इति श्रुतेः। तत् उ। यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः। यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव इति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्त्यवस्थायां पुनरागच्छति। यच्च दूरङ्गमं दूरात् गच्छतीति दूरङ्गमं खश्प्रत्ययः। अतीतानागत-वर्तमान-विप्रकृष्ट-व्यवहित-पदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः। यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणाम् एकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः। प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते। आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियम् अर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः सम्बन्धम् अन्तरा तेषाम् अप्रवृत्तेः। तादृशं मे मनः शान्तसङ्कल्पमस्तु।

सरलार्थः- यदा कश्चित् पुरुषः जागर्ति तदा तस्य दिव्यं मनः येन प्रकारेण दूरं गच्छति यदा स शेते तदा तदेव मनः तेनैव प्रकारेण आगच्छति। एवं यत् दूरगामि किञ्च ज्योतिषाम् अद्वितीयं मम मनः तत् शुभसङ्कल्पं भवतु।

व्याकरणम् -

- उदैति- उत्पूर्वकेण्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने उदैति इति रूपम्।
- दैवम्- देवशब्दात् अण्प्रत्यये प्रथमैकवचने दैवम् इति रूपम्।
- दूरङ्गमम्- दूरं गच्छतीति विग्रहे दूरपूर्वकगम्-धातोः खश्प्रत्यये दूरङ्गमम् इति रूपम्।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो

यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः।

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥२॥

पदपाठः- येन। कर्माणि। अपसः। मनीषिणः। यज्ञे। कृण्वन्ति। विदथेषु। धीराः॥

यत्। अपूर्वम्। यक्षम्। अन्तरित्यन्तः। प्रजानामिति प्र-जानाम्। तत्। मे। मनः।

शिवसङ्कल्पमिति शिव-सङ्कल्पम्। अस्तु॥२॥

अन्वयः- येन अपसः मनीषिणः धीराः यज्ञे विदथेषु कर्माणि कृण्वन्ति यत् प्रजानाम् अन्तः अपूर्वं यक्षं, तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

व्याख्या - मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति 'कृ करणे' स्वादिः। मनः स्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः। तेषु सत्सु। विदथेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु। विदधातोः औणादिकः थप्रत्ययः। यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः। कीदृशाः मनीषिणः। अपसः अप इति कर्मनाम (निघ० २.१.१)। अपो विद्यते येषां ते अपस्वनः कर्मवन्तः 'अस्मायामेधास्रजो विनिः'(पा०सू० ५.२.१२१) इति विन्प्रत्ययः 'विन्मतोर्लुक्' (पा०सू० ५.३.६५)इतीष्ठाभावेपि छान्दसो विनो लुक्। सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः। तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण्(पा०सू० ३.२.१)। यच्च मनः अपूर्वं न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः। यद्वा अपूर्वम् अनपरम् अबाह्यम् इत्युक्तेः अपूर्वम् आत्मरूपमित्यर्थः। यच्च यक्षं यष्टुं शक्तं यज्ञम्। यजतेः औणादिकः सन्प्रत्ययः। यच्च प्रजायन्ते इति प्रजाः तासां प्राणिमात्राम् अन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिःष्ठानि मनः तु अन्तरिन्द्रियमित्यर्थः। तत् तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्त्विति।

सरलार्थः- कर्मनिष्ठाः मेधाविनः पुरुषाः येन मनसा यज्ञे तथा यज्ञस्य विधिविधानादिषु कार्यं कुर्वन्ति। यच्च प्राणिनाम् अन्तर्भागे स्थित्वा पूज्यं भवति। तदेव मम मनः शुभसङ्कल्पं भवतु।

व्याकरणम् -

- कर्माणि- कर्मशब्दस्य द्वितीयाबहुवचनम्।
- कृण्वन्ति- कृ-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपं, कुर्वन्ति इत्यस्य वैदिकप्रयोगः।
- अपसः- अपस्+विन्।
- यज्ञम्- यज्-धातोःघञ्प्रत्यये यज्ञम् इति रूपम्।

टिप्पणी

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च
यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।
यस्मान्नऽऋते किञ्चन कर्म क्रियते
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु॥३॥

पदपाठः- यत्। प्रज्ञानमिति प्र- ज्ञानम्। उत। चेतः। धृतिः। च। यत्। ज्योतिः। अन्तः। अमृतम्। प्रजास्विति प्र-जासु॥ यस्मात्। न। ऋते। किम्। चन। कर्म। क्रियते। तत्। मे। मनः। शिवसङ्कल्पमिति शिव- सङ्कल्पम्। अस्तु॥३॥

अन्वयः- यत् प्रज्ञानम् उत चेतः धृतिः च यत् प्रजासु अन्तः अमृतं ज्योतिः। यस्मात् ऋते किञ्चन कर्म न क्रियते, तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

व्याख्या - यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकं प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम्। 'करणाधिकरणयोश्च' (पा०सू० ३.३.११७) इति करणे ल्युट्प्रत्ययः। उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः। 'चिती संज्ञाने' अस्मात् ण्यन्ताद् असुन्प्रत्ययः। सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः। यच्च मनो धृतिः धैर्यरूपम्। मनसि एव धैर्योत्पत्तेः मनसि धैर्यम् उपचर्यते कार्यकारणयोः अभेदात्। यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम्। उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम्। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते'(निरु० १.४२) इति यास्कोक्तेः। यच्चामृतम् अमरणधर्मि आत्मरूपत्वात्। यस्मात् मनसः ऋते यन्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः। सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वप्रवृत्तेः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः। अन्यारादितरर्ते (पा०सू० २.३.२९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी। तन्मे मन इति व्याख्यातम्।

सरलार्थः- यत् सामान्यविशेषयोः ज्ञानयोः जनकम् अस्ति। यत् धैर्यस्वरूपं विद्यते। प्राणिनाम् अन्तर्भागे विद्यमानं सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकम् अस्ति। यच्च अमरणधर्मि। येन विना किमपि कार्यं कर्तुं न शक्यते। एवं यत् मम मनः तत् शुभसङ्कल्पं भवतु।

व्याकरणम्-

- प्रज्ञानम्-प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम्। प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः ल्युट्प्रत्यये(अन्) प्रज्ञानम् इति रूपम्।
- चेतः-चिद्-धातोः णिचि असुन्प्रत्यये चेतः इति रूपम्।
- धृतिः-धृ-धातोःक्तिन्प्रत्यये धृतिः इति रूपम्।

● क्रियते-कृ-धातोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषैकवचने क्रियते इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. शिवसङ्कल्पसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।
२. शिवसङ्कल्पम् इत्यत्र शिवशब्दस्य कः अर्थः।
३. दूरङ्गमम् इत्यत्र कः प्रत्ययः।
४. आत्मा केन संयुज्यते।
५. कृण्वन्ति इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
६. अपसः इत्यत्र इष्टाभावेपि कथं विनः लुक्।
७. प्रज्ञानम् इत्यस्य कः अर्थः।
८. धुतिः इत्यस्य कः अर्थः।
९. यस्मान्न ऋते इति मन्त्रांशे केन सूत्रेण पञ्चमी।
१०. प्रज्ञानम् इत्यत्र ल्युट् कस्मिन् अर्थे।

२३.१.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-
त्परिगृहीतममृतेन सर्वम्।
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥४॥

पदपाठः- येन। इदम्। भूतम्। भुवनम्। भविष्यत्। परिगृहीतमिति परिगृहीतम्। अमृतेन। सर्वम्॥ येन। यज्ञः। तायते। सप्तहोतेति सप्त-होता। तत्। मे। मनः। शिवसङ्कल्पमिति शिव- सङ्कल्पम्। अस्तु॥४॥

अन्वयः - येन अमृतेन(मनसा) इदं भूतं भूवनं भविष्यत् सर्वं परिगृहीतम्। येन सप्तहोता यज्ञः तायते तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

व्याख्या - येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतं परितः सर्वतो ज्ञातम्। इदं किंभूतम्। भूतकालसम्बन्धि वस्तु। भुवनं भवतीति भुवनम्। भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि। भविष्यत् 'लृटः सद्वा' (पा०सू० ३.३.१४) इति शतृप्रत्ययः 'तौ सत्' (पा०सू० ३.२.१२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः। श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति। कीदृशेन येन। अमृतेन शाश्वतेन। मुक्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनः तु अनश्वरम् इत्यर्थः। येन च मनसा यज्ञो अग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते। 'तनोतेर्यकि'(पा०सू० ६.४.४४) इत्याकारः। कीदृशो यज्ञः। सप्तहोता सप्तहोतारो देवानाम् आह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता। अग्निष्टोमे सप्तहोतारो भवन्ति। तन्मे मन इति व्याख्यातम्।

सरलार्थः- येन अमृतधर्मिणा संसारस्य भूतकालीनाः वर्तमानकालीनाः भविष्यत्कालीनाः सर्वेपि पदार्थाः ज्ञायन्ते। येन सप्तहोतृविशिष्टः अग्निष्टोमादियज्ञः सम्पाद्यते। तत् मम मनः शुभसङ्कल्पं भवतु।

व्याकरणम्-

- भुवनम्-भूधातोः क्युप्रत्यये भुवनम् इति रूपम्।
- तायते-तन्-धातोः कर्मणि लटि प्रथमपुरुषैकवचने।
- भविष्यत्-भूधातुः लृटि शतृप्रत्यये भविष्यत् इति रूपम्।
- सप्तहोता-सप्त होतारः यस्मिन् स सप्तहोता। ते च होता, पोता, मैत्रावरुणः, ग्राववरुणः, ब्राह्मणाच्छंदसी, आच्छावाक् एवम् अग्नीदः।

यस्मि॒न्नृचः॒ साम॒यजू॑ꣳषि॒ यस्मि॒न्

प्रति॑ष्ठिता रथना॒भावि॑वा॒राः॒।

यस्मिँ॒श्चित्त॒ꣳ सर्व॒मोतं॒ प्रजाना॒ं

तन्मे॒ मनः॒ शि॒वसं॒ङ्कल्पमस्तु॥५॥

पदपाठः- यस्मि॑न्। ऋचः॑। साम॑। यजूं॑षि। यस्मि॑न्। प्रति॑ष्ठिता। प्रति॑स्थि॒तेति॒ प्रति॑-स्थिता। र॒थ॒ना॒भा॒वि॒वेति-रथ॒नाभौ। इ॑व। अ॒राः॥ यस्मि॑न्। चि॒त्तम्। सर्व॑म्। ओ॒तमित्या-उ॑तम्। प्र॒जाना॒मिति॑ प्र॒-जाना॑म्। तत्। मे॒। मन॑ः। शि॒वसं॑ङ्कल्प॒मिति॑ शि॒व-सं॑ङ्कल्पम्। अ॒स्तु॥५॥

अन्वयः- यस्मिन् ऋचः यस्मिन् साम यजूंषि रथनाभौ अराः इव प्रतिष्ठिताः यस्मिन् प्रजानां सर्वं चित्तम् ओतं तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

व्याख्या- यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः। यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि। यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि। मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेः मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता। तत्र दृष्टान्तः। रथनाभौ अराः इव। यथा अराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठताः तद्वत् शब्दजालं मनसि। किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानं सर्वपदार्थविषयिज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं निक्षिप्तं तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम्। मनः स्वास्थ्य एव ज्ञानोत्पत्तिः मनोवैयग्र्ये च ज्ञानाभावः। तन्मे मम मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु।

सरलार्थः- यस्मिन् ऋचः, सामानि, यजूंषि च चक्रनाभौ अराः इव विद्यन्ते। अपि च यस्मिन् प्राणिनां सर्वपदार्थविषयकज्ञानं वर्तते। तत् मम मनः शुभसङ्कल्पं भवतु।

व्याकरणम् -

- प्रतिष्ठिताः-प्रतिपूर्वकात् स्थाधातोः क्तप्रत्यये प्रथमाबहुवचने प्रतिष्ठिताः इति रूपम्।
- ओतम्- आपूर्वकात् तन्तुसन्तानात् वेञ्-धातोः क्तप्रत्यये ओतम् इति रूपम्।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-
न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिनऽइव।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥६॥

पदपाठः- सुषारथिः। सुसारथिरिति सु-सारथिः। अश्वानिवेत्यश्वान्- इव। यत्। मनुष्यान्। नेनीयते। अभीशुभिरित्यभीशु-भिः। वाजिनऽ इवेति-वाजिनः-इव। हृत्प्रतिस्थमिति हृत्-प्रतिस्थम्। यत्। अजिरम्। जविष्ठम्। तत्। मे। मनः। शिवसङ्कल्पमिति शिव-सङ्कल्पम्। अस्तु॥६॥

अन्वयः- यत्(मनः) मनुष्यान् सुषारथिः अश्वन् इव नेनीयते अभीषुभिः वाजिन इव(मनुष्यान् कर्मषु प्रेरयति) यत् हृत्प्रतिष्ठम् अजिरं जविष्ठं तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

व्याख्या- यत् मनो मनुष्यान् नरान् नेनीयते अत्यर्थम् इतस्ततो नयति। नयतेः क्रियासमभिहारे यङ्। मनः प्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते। मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम्। तत्र दृष्टान्तः। अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनः अश्वान् नेनीयत इत्यनुषङ्गः। रश्मिभिः नियच्छति इत्यर्थः। उपमाद्वयम्। प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम्। तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरान् इत्यर्थः।

यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिः यस्य तत् हृदि एव मन उपलभ्यते। यच्च मनः अजिरं जरारहितं बाल्ययौवनस्थविरेषु मनसः तदवस्थत्वात्। यच्च जविष्ठम् अतिजववद् वेगवत् जविष्ठं 'न वै वातात् किञ्चनाशीयोस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोस्ति' इति श्रुतेः। तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

सरलार्थः- यथा कश्चत् सुसारथिः घोटकं सम्यक् परिचालयति। स यथा इच्छति तथैव नेतुं शक्नोति। एवमेव मनः अपि प्राणिनां शरीरं परिचालयति। यच्च हृदयस्थं जरारहितम् अतिशयेन वेगवत् तत् मम मनः शुभसङ्कल्पं भवतु।

व्याकरणम्-

- नेनीयते- नी-धातोः यङि लटि प्रथमपुरुषैकवचने नेनीयते इति रूपम्।
- अभीषुभिः- अभिपूर्वकेष्-धातोः उप्रत्यये तृतीयाबहुवचने अभीषुभिः इति रूपम्।
- वाजिनः- वज्-धातोः णिनिप्रत्यये द्वितीयाबहुवचने वाजिनः इति रूपम्।
- जविष्ठम्- जुधातोः इष्ठन्प्रत्यये जविष्ठम् इति रूपम्।
- प्रतिष्ठम्- प्रपूर्वकस्थाधातोः कप्रत्यये प्रतिष्ठम् इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

११. येनेदं भूतं भूवनम् इति मन्त्रांशे येन इत्यस्य किं तात्पर्यम्।
१२. के सप्तहोतारः।
१३. तायते इत्यस्य कः अर्थः।
१४. कथं मनसि वेदाः प्रतिष्ठताः।
१५. ओतम् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१६. भुवनम् इत्यत्र कः प्रत्ययः।
१७. अजिरम् इत्यस्य कः अर्थः।
१८. जविष्ठम् इत्यस्य कः अर्थः।
१९. अभीशुभिः इत्यस्य कः अर्थः।
२०. नेनीयते इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

२३.२) शिवसङ्कल्पसूक्तस्य सारः

षड्-ऋचात्मकस्य सूक्तस्यास्य ऋषिः याज्ञवल्क्यः, मनो देवता, त्रिष्टुप् छन्दः। सूक्तेऽस्मिन् ऋषिः वदति यत् यन्मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरं गच्छति, यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव समीपम् एति अर्थात् यथा गतं तथैव पुनरागच्छति, यच्च मनः दूराद् गच्छति, यन्मनः आत्मसाक्षात्कारे साधनं, यच्च मनः प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणाम् एकम् एव ज्योतिः प्रवर्तकं, सर्वशरीरस्य चालकं तत् मम मनः

शुभसङ्कल्पयुक्तं भवतु। अर्थात् मम मनसि सदा धर्मः एव भवतु न कदापि पापम्। कर्मवन्तः धीमन्तः मेधाविनः येन मनसा कर्माणि कुर्वन्ति, येन धीमन्तः यथाविधि यज्ञसम्पादनं कुर्वन्ति, यच्च अपूर्वं, सर्वेभ्यः अपि इन्द्रियेभ्यः पूर्वं सृष्टं, सर्वेषु प्राणिषु विद्यमानं पूज्यं च तत् मम मनः शुभसङ्कल्पयुक्तं भवतु। यन्मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम्, अपि च यन्मनः चेतः ज्ञापकः सामान्यज्ञानजनकम् इत्यर्थः, यन्मनः धृतिः धैर्यस्वरूपं, यन्मनः अमरणधर्मि, यन्मनः प्रजासु अन्तर्वर्तमानं सत् सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकम्, येन विना न किञ्चन कर्म सम्पादयितुं शक्यते तत् मम मनः शुभसङ्कल्पयुक्तं भवतु। येन मनसा इदं सर्वं सर्वतः ज्ञातं, येन च मनसा भूतकालसम्बन्धि वस्तु, वर्तमानकालसम्बन्धि वस्तु, भविष्यत्कालसम्बन्धि वस्तु च परिगृह्यन्ते, येन मनसा होतृमैत्रावरुणादिसप्तहोतृयुक्तः अग्निष्टोमयज्ञः विस्तार्यते तत् मम मनः शुभसङ्कल्पयुक्तं भवतु। यथा रथनाभौ अराः प्रतिष्ठिताः भवन्ति तथा मनसि एव सर्वाः ऋचः प्रतिष्ठिताः। सामानि प्रतिष्ठितानि। यजूंसि च प्रतिष्ठितानि। पटे यथा ओतप्रोतरूपेण तन्तवः विद्यन्ते तथा यस्मिन् मनसि सर्वपदार्थविषयकं ज्ञानं निहितमस्ति तादृशं मम मनः शुभसङ्कल्पयुक्तं भवतु। यथा सुसारथिः स्वरथस्य वेगयुक्तान् अश्वान् यतस्ततः नेनीयते किञ्च यथा सुसारथिः अभीषुभिः अश्वान् नियन्त्रयति च तथैव यन्मनः मनुष्यान् सर्वकर्मणि प्रवर्तयति नियच्छति च, यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृद्देशवासि इत्यर्थः, यच्च अजिरं जरारहितं, यच्च जविष्ठं बालकेषु युवकेषु वृद्धेषु च अतिवागवत् तत् मम मनः शुभसङ्कल्पयुक्तं भवतु इति शम्।

२३.३) मनसः स्वरूपम्

शुक्लयजुर्वेदीय-शिवसङ्कल्पसूक्ते मनसः स्वरूपविषये प्राप्यते। मनः जाग्रतः पुरुषात् दूरं गच्छति। चक्षुराद्यपेक्षया दूरगामि इति तात्पर्यम्। तथैव सुषुप्त्यवस्थायां सुप्तस्य निकटम् आगच्छति। परमात्मनः ज्ञानं मनसा एव सम्भवति। "मनसैवेदमाप्तव्यम्" इति श्रुतिरत्र प्रमाणम्। यद् अप्रमेयं, निश्चलम्, आत्मतत्त्वं तद् मनसा एव द्रष्टव्यम्। "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इति श्रुतिः। मनो हि दूरङ्गमम्। अतिदूरं गच्छति इत्यर्थः। यद्वा अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकम् इत्यर्थः। मनो हि ज्योतिषां विषयप्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणां, ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकम् इत्यर्थः। श्रोत्रादीन्द्रियाः स्वस्वविषयान् शब्दादीन् गृह्णन्ति। तत्र विषयज्ञाने मनः कारणम्। आत्ममनःसंयोगं विना किमपि ज्ञानं श्रोत्रादीन्द्रियैः न सम्भवति। अतः मनः विना श्रोत्रादीन्द्रियैः सत्त्वेऽपि शब्दादिज्ञानं न सम्भवति। मनसः स्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः यज्ञे हविःप्रदानादि कर्म कर्तुं न शक्यते। अतः कर्मवन्तः धीमन्तः मेधाविनः मनसा यज्ञादि कर्म कुर्वन्ति। किञ्च इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः मनः अपूर्वम्। मनः प्रज्ञानं, विशेषेण ज्ञानजनकम् इत्यर्थः। किञ्च चेतः। चेतयति सम्यग् ज्ञापयति इति चेतः। तेन मनः सामान्यविशेषज्ञानजनकम् इति सिद्ध्यति। किञ्च मनः धैर्यस्वरूपं, मरणरहितं, सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तर्विद्यमानं, सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकम्। मनसः ऋते किमपि कर्म न क्रियते। त्रिकालसम्बन्धिवस्तुषु मनः प्रवर्तते। मनसा भूतं वर्तमानं भविष्यत् च परिगृह्यन्ते। मनसा होतृमैत्रावरुणादिसप्तहोतृयुक्तः अग्निष्टोमयज्ञः विस्तार्यते। रथनाभौ यथा अराः प्रतिष्ठिताः भवन्ति तथा मनसि एव निखिलवेदराशिः प्रतिष्ठितः। ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः इति त्रयी एव मनसि प्रतिष्ठिता। किञ्च ज्ञानस्य आधारोऽपि मनः। तथाहि पटे यथा

तन्तवः ओतप्रोतरूपेण वर्तन्ते तथैव प्रजानां सर्वं ज्ञानं मनसि तिष्ठति। सुसारथिः यथा अश्वान् प्रग्रहैः इतस्ततः नेनीयते नियन्त्रयति च तथैव मनः अपि मनुष्यान् इतस्ततः नेनीयते नियन्त्रयति च। जगत्यस्मिन् विद्यमानेषु वेगवत्सु सर्वेषु वस्तुषु अधिकवेगवत् भवति मनः। बाल्ययौवनस्थविरेषु अपि मनः अतिजववत्। तदन्यत्रापि आम्नातं- "न वै वातात्किञ्चिनाशीयोस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोस्ति" इति। एवम्भूतस्य मनसः निवासस्थानं भवति प्राणिनां हृत्प्रदेशः इति शम्।

 शिवसङ्कल्पसूक्तांशस्य पाठसारः

अस्मिन् शिवसङ्कल्पसूक्ते मनः विविधप्रकारेण व्याख्यातम्। तत् च शिवसङ्कल्पं भवतु इति प्रार्थनमपि कृतम्। तत्र आदिमे मन्त्रे उक्तं यत् यत् दूरगामि किञ्च ज्योतिषाम् अद्वितीयं मनः तत् शुभसङ्कल्पं भवतु। ततः द्वितीये मन्त्रे उक्तं यत् कर्मनिष्ठाः मेधाविनः येन यज्ञे यज्ञस्य विधिविधानेषु च कार्यं कुर्वन्ति तत् शुभसङ्कल्पं भवतु। एवं तृतीये मन्त्रे यत् सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकम् अमरणधर्मि धैर्यस्वरूपं तत् शुभसङ्कल्पं भवतु इति उक्तम्। ततः चतुर्थे मन्त्रे उक्तं यत् येन भूतभविष्यदतीतानां पदार्थानां ज्ञानं भवति किञ्च सप्तहोतृविशिष्टः यज्ञः सम्पाद्यते। तत् शुभसङ्कल्पं भवतु। एवं पञ्चमे मन्त्रे उक्तं यत् यस्मिन् ऋग्वेदाः सामवेदाः यजुर्वेदाः अर्थववेदाः सन्ति। एवं यत् मनः तत् शुभसङ्कल्पं भवतु। षष्ठे मन्त्रे मनः शरीराणां परिचालकत्वेन प्रतिपादितम्। एवं मनः विविधप्रकारेण प्रदर्शितम्। किञ्च तत् शुभसङ्कल्पमपि भवतु इति प्रार्थनमपि।

प्रजापतिसूक्तम्

प्रस्तावना

वेदाः चत्वारः भवन्ति। तथा हि - ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति। यजुर्वेदश्च शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधः। तयोः शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनसंहितायां द्वात्रिंशे अध्याये सर्वमेघस्य मन्त्राः लिखिताः। द्वात्रिंशस्य अध्यायस्य प्रारम्भे एव हिरण्यगर्भस्य विचारः वर्तते। तेन सहैव प्रजापतेः विवेचनमपि अस्ति। स एव अग्निः, स एव आदित्यः, स एव वायुः, स एव चन्द्रमाः, स एव तेजः, स एव प्रार्थना, स एव जलम्। इत्येवं प्रकारेण स प्रजापतिः वर्णितः। शुक्लयजुर्वेदीयं सूक्तमिदम् द्वात्रिंशे अध्याये पठितम्।

२३.४) अधुना मूलपाठं पठाम (प्रजापतिसूक्तम्)

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥ १॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।
नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परि जग्रभत्॥२॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः॥३॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥४॥

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव य आबभूव भुवनानि विश्वा।
प्रजापतिः प्रजया संरराण स्त्रीणिज्योतींषि सचते स षोडशी॥५॥

२३.४.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम (प्रजापतिसूक्तम्)

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥ १॥

पदपाठः -तत्। एव। अग्निः। तत्। आदित्यः॥ तत्। वायुः। तत्। ओंऽइत्यूँ। चन्द्रमाः।

तत्। एव। शुक्रम्। तत्। ब्रह्म। ताः। आपः। सः। प्रजापतिरिति प्रजा। पतिः॥१॥

अन्वयः - तत् एव अग्निः, तत् आदित्यः, तत् वायुः, तत् उ चन्द्रमाः, तत् एव शुक्रम्, तत् ब्रह्म, ताः आपः, सः प्रजापतिः (वर्तते)॥१॥

व्याख्या- पुरुषमन्त्रा उक्ताः। अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमच्छेत्यस्मात्प्राक् (३३/५५)। स्वयंभुब्रह्मद्रष्टा आत्मदेवत्याः सप्तमेहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः 'आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति' इत्युपक्रम्य 'सर्वं जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुध्द्यै'(१३/७/१/९) इति श्रुतेः। द्वे अनुष्टुभौ। विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोग्न्यादिष्वोतप्रोतत्वेनोपास्योभिधीयते। अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव। उ एवार्थे। शुक्रं शुक्लं तत् प्रसिद्धम्। ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव। ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म।

सरलार्थः- स प्रजापतिः एव अग्निः, स एव आदित्यः, स एव वायुः, स एव निश्चतेन चन्द्रमाः अस्ति, स एव तेजः अस्ति, स एव ब्रह्म, किञ्च यत् जलं तदपि प्रजापतिः।

व्याकरणम्-

- आपः- अप् इति प्रातिपदिकस्य प्रथमान्तस्य बहुवचनान्तं रूपम्।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।
नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परि जग्रभत्॥२॥

पदपाठः - सर्वे। निमेषाऽइति नि। मेषाः। जज्ञिरे। विद्युतऽइति वि। द्युतः। पुरुषात्।

अधि॥ न एनम्। ऊर्ध्वम्। न तिर्यञ्चम्। न। मध्ये। परि। जग्रभत्॥२॥

अन्वयः - सर्वे निमेषाः विद्युतः पुरुषात् अधि जज्ञिरे। एनम् न ऊर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परि अजग्रत्॥२॥

व्याख्या- सर्वे निमेषाः त्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अपि पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे। कीदृशात्पुरुषात्। विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात्। किंच कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न

परिजग्रभत्परिगृह्णाति। एनं तिर्यञ्च चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेपि न गृह्णाति। न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः। स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते इति श्रुतेः। जग्रभत्। ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम्।

सरलार्थः-_सम्पूर्णः कालपरिणामः प्रकाशमानपुरुषात् उत्पन्नः। एनं परमात्मानम् ऊर्ध्वभागात्, तिर्यग्भागात्, मध्यभागात् बोद्धं न शक्यते।

व्याकरणम्-

- जज्ञिरे- जनी(प्रादुर्भावे) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

न तस्य॑ प्रति॒मा अ॑स्ति॒ यस्य॒ नाम॑ म॒हद्यश॑:।
हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भ इत्ये॒ष मा मा॑ हिंसी॒दित्ये॒षा यस्मा॒न्न जा॒त इत्ये॒षः॥३॥

पदपाठः - न। तस्य॑। प्र॒ति॒मेति॑ प्रति॒। मा। अ॒स्ति॒। यस्य॑। नाम॑। म॒हत्। यश॑:।
हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भऽइति॑ हिरण्य। ग॒र्भः। ए॒षः। मामेति॒ मा। मा॑। हि॒सी॒त्। इति॑। ए॒षा। यस्मा॑त्।
न। जा॒तः। इति॑। ए॒षः॥३॥

अन्वयः - तस्य प्रतिमा न अस्ति यस्य महत् यशः हिरण्यगर्भः इति एषः, मा मा हिंसीत् इति, एषा यस्मान्न जातः इति एषः नाम।।३।।

व्याख्या- द्विपदा गायत्री। तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किंचिद्वस्तु नास्ति। अत एव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति। सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः। हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतःयस्येमे य आत्मदा इति(२५/१०-१३)। मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा (१२/१०२)। यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सम्राडिति(८/३६-३७) द्व्यृचोऽनुवाकः। एता प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः। एवं सर्वत्र।

सरलार्थः- तस्य परमात्मनः उपमां कर्तुं कोपि नास्ति यस्य यशः आदौ उत्पन्नम्। यजुर्वेदस्य मा मा हिंसीत् इत्यादिमन्त्रैः व्याख्यातम्।

व्याकरणम्-

- अस्ति- अस्-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- हिंसीत्- हिसि (हिंसायाम्) लुङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

ए॒षो ह॑ दे॒वः प्र॒दिशोऽनु॒ सर्वा॒ः पूर्वो॑ ह जा॒तः स उ॒ गर्भे॑ अ॒न्तः।
स ए॒व जा॒तः स ज॑नि॒ष्यमा॑णः प्र॒त्यङ्जना॑स्तिष्ठति स॒र्वतो॑मुखः॥४॥

पदपाठः - एषः। ह। देवः। प्रदिशऽइति प्र। दिशः। अनु। सर्वाः। पूर्वः। ह। जातः। सः ओंऽइत्यूँ। गर्भे। अन्तरित्यन्तः।। सः। एव। जातः। सः। जनिष्यमाणः। प्रत्यङ्। जनाः। तिष्ठति। सर्वतोमुखऽइति सर्वतः। मुखः।।४।।

अन्वयः - एषः देवः सर्वा प्रदिशः, सः पूर्वः ह गर्भः अन्तः जातः, सः एव जातः, स जनिष्यमाणः। जनाः, सर्वतोमुखः प्रत्यङ् तिष्ठति।।४।।

व्याख्या- चतस्रस्त्रिष्टुभः। ह प्रसिद्धम्। एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः। हे जनाः, ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जात उत्पन्नः। गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति। जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः उतपत्स्यमानोऽपि स एव। प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ्। सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य। अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः।

सरलार्थः- एषः देवः सर्वाभिः दिग्भिः निश्चतरूपेण व्याप्नोति। स एव निश्चतरूपेण गर्भमध्ये उत्पन्नः अभवत्। सः एव उत्पन्नः भवति किञ्च स एव उत्पन्नः भविष्यति। हे मनुष्य, सर्वत्र मुखविशिष्टः अर्थात् अचिन्त्यशक्तिसम्पन्नः परमात्मा प्रतिपदार्थं तिष्ठन् अस्ति।

व्याकरणम्-

- जातः- जनी(प्रादुर्भावे) इत्यर्थकात् धातोः तप्रत्ययान्तं रूपम्।
- जनिष्यमाणः - जनी(प्रादुर्भावे) इत्यर्थकात् धातोः शानच्-प्रत्ययान्तस्य रूपम्।

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव य आबभूव भुवनानि विश्वा।
प्रजापतिः प्रजया संरराण स्त्रीणिज्योतींषि सचते स षोडशी॥५॥

पदपाठः - यस्मात्। जातम्। न। पुरा। किम्। चन। एव। यः। आऽबभूवेत्या। बभूव। भुवनानि। विश्वा।। प्रजापतिरिति प्रजा। पतिः। प्रजयेति प्र। जया। संरराणऽइति सम्। रराणः। त्रीणि। ज्योतींषि। सचते। सः षोडशी।।५।।

अन्वयः - यस्मात् पुरा किञ्चन न जातम्, यः एव विश्वा भुवनानि आबभूव, षोडशी प्रजापतिः प्रजया संरराण – त्रीणि ज्योतींषि सचते।।५।।

व्याख्या- यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव। यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव समन्ताद्भावयामास। अन्तर्भूतो ण्यर्थः। स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते।

सरलार्थः- यस्मात् प्रजापतेः प्राक् किमपि नोत्पन्नं, यः प्रजापतिः सम्पूर्णलोकं परितः कल्पितवान्, षोडशावयवविशिष्टः प्रजापतिः प्रजाभिः सह रमति, प्रकाशत्रयं धारयति।

व्याकरणम्-

- जातः- जनी(प्रादुर्भावे) इत्यर्थकात् धातोः तप्रत्ययान्तं रूपम्।
- आबभूव- आङ् इत्युपसर्गपूर्वकात् भू(सत्तायाम्) इत्यर्थकात् धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

२१. त्रयीलक्षणं किम्।

२२. प्रजापतिः कः।

२३. सम्पूर्णः कालपरिणामः कुतः उत्पन्नः।

२४. एनं परमात्मानम् ऊर्ध्वभागात्, तिर्यग्भागात्, मध्यभागात् बोद्धं शक्यते वा।

२५. प्रजापतिसूक्तं कस्मिन् वेदे अन्तर्गतः भवति।

२६. प्रजापतिसूक्ते कति मन्त्राः सन्ति।

२७. प्रजापतिसूक्तस्य देवता का।

२३.५) प्रजापतिसूक्तसारः

शुक्लयजुर्वेदीयसूक्तसंग्रहेषु अन्यतममिदं प्रजापतिसूक्तम्। सूक्तमिदं शुक्लयजुर्वेदस्य द्वात्रिंशदध्याये वर्तते। अस्मिन् सूक्ते पञ्च मन्त्राः विद्यन्ते। सूक्तस्यास्य हिरण्यगर्भः ऋषिः, प्रजापतिः देवता, त्रिष्टुप् छन्दश्च। अस्य ब्रह्मयज्ञजपे विनियोगः। तैत्तिरीयसंहितायामाम्नातम् -

प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय।। (५.५.१.२)

इति श्रुतेः हिरण्मयस्य अण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिः एव हिरण्यगर्भः इति स्तूयते। मायाध्यक्षात् परमात्मनः सम्भूतोऽयं प्रपञ्चोत्पत्तिं कुरुते इति प्रसिद्धिः। बहुधा वेदेषु विविधाः प्राकृतिकशक्तयः देवतारूपेण परिकल्प्य अस्माभिः स्तूयन्ते। परन्तु अस्मिन् सूक्ते तथाविधं किमपि कल्पनादिकं न विद्यते। अत्र प्राज्ञानाम् ऋषीणां सृष्टितत्त्वविषये प्रवर्तमानायाः जिज्ञासायाः अयं देवः आविर्भूतः इति कीर्त्यते।

वेदादिषु बहुदेवतावादस्य वर्तमानादपि ते मन्त्राः एकमेवाद्वितीयं देवं स्तुवन्ति। तत्र प्रमाणं तावद् इन्द्रसूक्ते -

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमृतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्।। इति।

उपनिषदि यथा एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति इति श्रुतेः आत्मनः एकत्वं प्रतिपाद्यते एवमेव प्रजापतिसूक्तेऽपि इदमेव तत्त्वं प्रकाशितम्। तत्र बहुदेवतावादस्य उपयोगितायां सन्दिहानाः ऋषयः प्रजापतिमेव विश्वस्य सृष्टिकर्तारं मन्वते। तस्माद् उक्तम् -

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।

स दाधार पृथिवी द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम।। इति।

सः प्राणदाता बलदाता च। तस्यादेशं देवाः पालयन्ति। तस्मादुक्तम् -

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः। इति।

सः सर्वस्य प्रपञ्चस्य स्रष्टा। तेन यथा द्युलोकस्तथा पृथिवीलोकोऽपि निर्मितः। तेन स्वर्गलोकः आदित्यलोकश्च निर्मितः। तस्मादुक्तं -

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम।। इति।

सः दक्षं धृतवान्। किञ्च सृष्टेः उत्पत्तौ जीवनस्वरूपं जलं सर्वत्र प्रसारितवान्। देवेषु सः एक एव स्वामी। तथाहि आम्नातं हिरण्यगर्भसूक्ते -

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम्।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम।। इति।

प्रजापतिः एव चर्कर्ति बर्भर्ति संजर्हर्ति च जगत्। अयं यथा जलान्नप्रकृत्यादिप्रदानेन जीवनं प्रददाति, सृष्टिञ्च करोति। तथैव जगदिदं रक्षति यथासमयं नाशयति च। तस्मादयं जगतः स्रष्टा रक्षकः संहारकश्च। स हिरण्यगर्भः धनेश्वरः। तस्मादुक्तं हिरण्यगर्भसूक्ते -

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्।। इति शिवम्।।

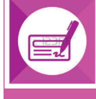
२३.६) प्रजापतिस्वरूपम्

विविधदेवतानामस्मरणं हि एकस्यैव परमस्वरूपस्य स्तुत्यै क्रियमाणं भवति। तस्यैव परमपुरुषस्यैको रूपः प्रजापतिः इति। युगान्ते सम्पूर्णा सृष्टिः पयसा समावृता भवति। तदा सर्वं बीजरूपेण तिष्ठति, ततः बीजात् यः पुनः देवतामनुष्यादि सृजति स एव हिरण्यगर्भः प्रजापतिर्वा। सृष्ट्यारम्भे सः अग्निं सृजति किञ्च प्रलयकाले समावृतं पयः स्वोदरि संस्थापयति येन सृष्टिः पुनर्जायेत। नूनं देवतामनुष्यादिचेतनजीवानां जडवस्तूनामपि स एव स्रष्टा। तेषां स्वाधारभूतं योग्यभूमिभागमपि सः निर्माति। प्रजापतिः एव पृथिवीलोकं द्युलोकञ्च सृजति।

प्रजापतिः न केवलं जगतः स्रष्टा विश्वस्यास्य धारकोऽपि सः। वर्तमानं भूतं भव्यञ्च सर्वं तमेव व्याप्य प्रवर्तते। सः सूर्यस्यापि धारकः। भास्करः अमूमेव आधारीकृत्य उदेति भासयति च। मनुष्याणां जननमरणस्य सः एव नियन्ता। दिग्देवतानामपि सः अधिपतिः।

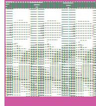
ऐतरेयब्राह्मणानुसारेण एकवारम् इन्द्रः प्रजापतेः समीपमेत्य तस्य माहात्म्यं प्रार्थयामास। तदा प्रजापतिः अपृच्छत् - तुभ्यं स्वमाहात्म्यप्रदानेन अहं कः स्याम् इति। तदा इन्द्रः तमुक्तवान् - त्वं यथावभाससे तथा भूयाः इति। ततः प्रजापतिः कः इति नाम्नापि प्रसिद्धिम् अगमत्।

पाठसारः (प्रजापतिसूक्तम्)

पञ्चमन्त्रात्मके सूक्तेऽस्मिन् वर्णितमस्ति यत् ब्रह्माण्डेऽस्मिन् यत्किञ्चिदपि दृश्यते, तत्सर्वं प्रजापतिरेवास्ति। यस्मात् पुरा किमपि न जातमेव। यश्च सर्वाणि भूतजातानि आविर्बभूव, स षोडशावलिङ्गशरीरी प्रजापतिः एव अस्ति। अग्नि-आदित्य-वायु-शुक्र-ब्रह्म-ओंकारादिरूपैः सः प्रजापतिरेव व्याख्यातः प्रसिद्धश्च। किंचिदपि एनं पुरुषम् ऊर्ध्वं न परिगृह्णाति। सर्वे निमेषाः काल-विशेषाः प्रजापतिपुरुषात् अधिपुरुष-सकाशात् जज्ञिरे। तस्य पुरुषस्य प्रतिमानं किंचिद्वस्तु नास्त्येव। एष हि वेदः सर्वाः प्रदिशि व्याप्य स्थितः। एतस्य प्रथमोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा एव। गर्भमध्ये स एव तिष्ठति। जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः। इत्थं स प्रजापतिः प्रजया संरराणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सेवते।

पाठान्तप्रश्नाः

(शिवसंकल्पसूक्ते)

१. शिवसङ्कल्पसूक्तस्य सारं लिखत।
२. तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु इति मन्त्रांशे कीदृशं मनः शिवसङ्कल्पं भवतु।
३. यज्जाग्रतो दूरमुदैति... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।
४. यस्मानृचः... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा महीधरभाष्यानुसारि व्याख्यानं कुरुत।
५. सुषारथिरश्वा... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

(प्रजापतिसूक्ते)

६. प्रजापतिसूक्तस्य सारं लिखत।
७. प्रजापतिस्वरूपं वर्णयत।
८. तदेवाग्निस्तदादित्य... इति मन्त्रं व्याख्यात।
९. सर्वे निमेषा... इति मन्त्रं व्याख्यात।
१०. न तस्य... इति मन्त्रं व्याख्यात।
११. एषो ह देवः... इति मन्त्रं व्याख्यात।
१२. यस्माज्जातम्... इति मन्त्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

(शिवसंकल्पसूक्ते)

१. आदित्य याज्ञवल्क्यः ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, मनः देवता।

२. कल्याणकारी।

३. खश्प्रत्ययः।

४. मनसा।

५. कुर्वन्ति।

६. छान्दसः।

७. विशेषेण ज्ञानजनकम्।

८. धैर्यरूपम्।

९. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते।

१०. करणे।

(शिवसंकल्पसूक्ते)

११. मनसा।

१२. होता, पोता, मैत्रावरुणः, ग्राववरुणः, ब्राह्मणाच्छंदसी, आच्छावाक् एवम् अग्नीदः।

१३. विस्तार्यते।

१४. रथनाभौ अराः इव।

१५. आपूर्वकात् तन्तुसन्तानात् वेञ्-धातोः क्तप्रत्यये।

१६. क्यसुप्रत्ययः।

१७. जरारहितम्।

१८. अतिजववद्वेगवत्।

१९. प्रग्रहैः।

२०. नी-धातोः यङि लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

(प्रजापतिसूक्ते)

२१. त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव।

२२. स प्रजापतिः एव अग्निः।

२३. सम्पूर्णः कालपरिणामः प्रकाशमानपुरुषात् उत्पन्नः।

२४. एनं परमात्मानम् ऊर्ध्वभागात्, तिर्यग्भागात्, मध्यभागात् बोद्धुं न शक्यते।

२५. शुक्लयजुर्वेदे।

२६. पञ्च मन्त्राः

२७. प्रजापतिः।

॥ इति त्रयोविंशः पाठः ॥